

constructions are considered in comparison with their analogues from other regions of the empire—volume-space structure; laying technique; a shape of apse; architectural parts; metrological data, proportion of plans; monumental painting; numerical prevalence of basilicae among other types of constructions.

The performed analysis allows making a supposition on borrowing by the Chersonese of forms of capital architecture of previous times. An attempt is made to verify chronological date of basilicae constructions. A variant of reconstructions of these structures is suggested.

Одержано 09.07.90.

ДОСЛІДЖЕННЯ РІЗЬБЛЕНОГО ДЕКОРУ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ В КИЄВІ

Є. І. Архіпова

Праця присвячена вивченню фрагментів мармурового різьбленого декору Десятинної церкви, в результаті аналізу яких стало можливим продатувати їх часом будівництва храму і вважати статтю візантійського імпорту.

Десятинна церква протягом майже двохсот років привертає увагу дослідників. Вже розроблено кілька варіантів реконструкції плану та архітектури пам'ятки¹, але питанню пластичного вирішення її декору не приділялося належної уваги. Однією з причин такої ситуації є стан збереженості храму, який був зруйнований 1240 р. і протягом багатьох століть правив за місце здобування будівельних матеріалів. Крім того, зібрані з руїн київських храмів у минулому столітті найбільш цікаві різьблені камені, зосереджені в лапідарії заповідника «Софійський музей», є депаспортизованими, а переважна більшість матеріалів розкопок церкви й нині не залучена до наукового обігу. Це й стало приводом вважати майже неможливим відтворення пластичного декору першого мурованого храму Києва².

Літописи пов'язують будівництво Десятинної церкви з роботою грецьких майстрів, називаючи її «мраморною»³. Відомо, що за візантійською традицією для прикрашання храмів, поруч з мозаїкою та фресками, широко використовувались різноманітні породи цінного каменю. Зокрема, мармур правив за провідний матеріал архітектурно-декоративної пластики, пластики малих форм, використовувався в оздобленні підлоги і навіть облицюванні фасадів⁴. Дійсно, з розкопок Десятинної церкви 1824—1826, 1908—1914, 1938—1939 рр. зібрано чимало різьбленого мармуру: уламки саркофагів, плит облицювання, парапетів, капітелів, карнизів, плитки мозаїчного набору підлоги тощо. Проте відносно вивчена була тільки підлога, фрагменти мозаїчного набору якої збереглися *in situ*⁵. Лише частково опубліковані й матеріали з розкопок Д. В. Мілеєва (1908 р.). Більшість знахідок, одержаних в результаті широкомасштабних археологічних досліджень 1938—1939 рр. під керівництвом М. К. Каргера, опубліковані лише попе-

¹ Конач А. И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.— М., 1987.— С. 168.

² Пуцко В. Г. Киевская скульптура XI века // *Byzantinoslavica*.— Praha, 1982.— Т. X.— С. 52.

³ ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Ч. I.— С. 83.

⁴ Конач А. И. Указ. соч.— С. 65

⁵ Айналов Д. В. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви // Тр. XII АС.— М., 1905.— Т. III; Каргер М. К. К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода // Тр. Всерос. Акад. Худож.— М.— Л., 1947.— Т. I.— С. 15—50; Каргер М. К. Древний Киев.— М.— Л., 1961.— Т. 2.

редньо⁶. З понад 200 фрагментів різьбленого мармуру дослідник атрибував лише кілька, які належали віку саркофага⁷. Очевидно, нині більшість цих матеріалів зберігається в лапідарії Софійського собору, але відсутність інвентарного опису знахідок не дозволяє уточнити це. Однак невелика група — 25 фрагментів, місце і час походження яких не викликає сумніву, є цінним джерелом для відтворення деталей пластичного декору Десятинної церкви, для з'ясування часу створення, походження та атрибуції, що дасть можливість більш впевнено розглядати різьблений декор храму.

Останнім часом В. Г. Пуцко, доводячи належність деяких фрагментів різьблених мармурів Десятинної церкви попередньому часові, зокрема юстиніанівському, втілює думку про широке застосування в оздобленні храму мармурів повторного використання, які довозилися з Херсонесу⁸. Про те, що «Володимир, який розпочав будівництво Десятинної церкви після взяття Корсуні, міг вивезти колони та мозаїки підлог з останньої, одержавши ці та інші як переможець...», писав Є. Голубінський⁹. Відомо, що деталі повторного використання застосовувалися також при будівництві грецьких храмів, наприклад, 6 гранітних колон та 2 корінфські капітелі в церкві Богородиці монастиря Осіос Лукас у Фокіді. Проте загалом багатий різьблений декор цього храму належить часові його побудови, тобто середині X ст.¹⁰ Гадаємо, що Десятинна церква в Києві, надумавши спорудити яку, Володимир, «пославши (послів), привів майстрів із Греків...»¹¹, не є винятком, а її декор в цілому відповідає часові будівництва. Адже неможливо побудувати нове, використовуючи тільки старі матеріали. Проте з огляду на те, що їх застосування могло мати місце (наприклад, колони, що зберігаються в Софійському соборі Києва) хоча б за відсутності великих родовищ мармуру на Україні, необхідно детально проаналізувати всі наявні матеріали і передусім їх художні особливості, оскільки стилістичні спостереження — майже єдиний метод для датування.

Вперше спробу такого аналізу зробив В. Г. Пуцко. Досліджуючи деякі фрагменти мармурових рельєфів (зокрема фрагмент плити, знайдений Д. В. Мілеєвим у східній половині церкви в заповненні фундаментних ровів¹²), він дійшов висновку, що його різьблення відтворює композицію з хрестом, вписаним в коло (рис. 1, 1). Дійсно, на кутньому фрагменті плити, що має профільовану рамку, зберігся рельєфно виконаний сегмент кола великого діаметру, який з одного боку щільно стикається з рамкою, а з другого, судячи за відновленим діаметром, поміж ним та рамкою лишається вільне поле. За відомими пам'ятками така композиція знаходить численні аналогії серед рельєфів VI ст. Це різні варіанти вписаного в коло хреста з трапецієподібним закінченням гілок. За найближчі аналогії цьому фрагментові можуть правити парапетні плити з сіл Куршунлу і Геніце в Македонії, а також рельєф на лицьовому боці плити вітарної огорожі з Стамбула — всі VI ст.¹³ Дві останні також мають двобічну орнаmentaцію.

Таким чином, начебто є всі підстави вважати, що дана плита може бути продатована VI ст. та відноситься до деталей повтор-

⁶ Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. — К., 1950. — С. 79—80, 113—118; Каргер М. К. Тайник под развалинами Десятинной церкви в Киеве // КСИИМК. — 1941. — Вып. X. — С. 75—85.

⁷ Каргер М. К. К вопросу о саркофагах кн. Владимира и Анны // КСИИМК. — 1940. — Вып. VII. — С. 76—80.

⁸ Пуцко В. Византийский художественный импорт в древнем Киеве // Slavia Antiqua. — Warszawa — Poznań, 1983. — Т. XXIX. — С. 127—142.

⁹ Голубинский Е. История русской церкви. — Вторая половина тома. — М., 1881. — Т. 1. — С. 85.

¹⁰ ΜΠΟΥΡΑ Α. Ο ΓΑΥΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΛΟΥ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΣΤΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ. — ΑΘΗΝΑ, 1980. — С. 123—124.

¹¹ ПВД. — Ч. I. — С. 83.

¹² ОАК 1908 г. — СПб. 1912. — С. 137. — Рис. 194а, 194б.

¹³ Aleksova B., Mango C. Bargala. A. Preliminary Report // DOP. — 1971. — 25. — P. 263—281; Эффенбергер А. Памятники византийской скульптуры из собраний Государственных музеев Берлина. Каталог выставок. — Л., 1982. — № 7. — С. 27, 28.

Рис. 1. Фрагменти різьбленого мармуру з розкопок Десятинної церкви у Києві: 1, 2 — фрагмент плити вітварної огорожі з розкопок Д. В. Мілєєва 1908 р.; 3, 4 — фрагменти різьбленого плити з розкопок М. К. Каргера 1939 р.; 5, 6 — фрагмент фронтальної частини віка мармурового саркофага (яма № 6, розкопки М. К. Каргера). Лівий бік, зовні й зсередини.

ного використання¹⁴. Проте на другому боці фрагмента (рис. 1, 2) бачимо композицію іншого типу. Тут збереглося більше половини рельєфного кола меншого діаметру, створеного широкою випуклою стрічкою, що має по краях вузькі кромки з глибоким рельєфом. У нього вписана чотирипелюсткова розетка з квадратом та маленьким колом усередині. Коло щільно примикає до рамки, яка обмежує композицію. З боку зламу рельєф читається гірше, але досить, щоб побачити тут зображення лаврового вінка, в який звичайно вміщували хрест або монограму Христа — хризму. Тобто, можна припустити, що з цього боку плита мала симетричну композицію, головна схема якої повторює типи, що широко репрезентовані у візантійському мистецтві. По-

¹⁴ Пуцко В. Г. Візантійський художественний импорт ... — С. 128.

дібні композиції мають багато варіантів, але головною особливістю даного взірця є використання профільованої з обох боків смуги. На цю особливість моделювання свого часу звернув увагу Р. Каутц, відзначаючи, що подібна випукла форма стрічки, яку оформлено по краях вузькою кромкою з глибоким рельєфом, не відома у візантійському мистецтві раніше X ст., а найбільш ранню дату має екземпляр з Афіон-Карагісар — 934 р.¹⁵ Найбільшого поширення такий прийом моделювання набуває в кам'яних рельєфах XI ст., а тип смуги отримує у дослідників назву «візантійської»¹⁶.

Отже, ця плита могла мати різночасове різьблення: з одного боку композицію VI ст., а з іншого — кінця X—XI ст. Повторне використання мармурової плити ранньовізантійського походження, наприклад, можна простежити в колекції Дамбартон Окс, плита з якої мала зіпсований рельєф VI ст. з одного боку, та високий рельєф Богоматері — можливо, частини деісусної композиції XI ст., — з іншого¹⁷.

На плиті з Десятинної церкви обидва боки оформлені ідентичною рамкою, на підставі чого можна припустити, що орнаментальні композиції було виконано одночасно*. Особливості прийомів моделювання дають можливість датувати даний фрагмент часом будівництва храму, тобто кінцем X ст.

Відомо, що ранньохристиянські (особливо юстиніанівського часу) моделі широко використовувались у різьбленні пізнього часу. Й. Максимович, наприклад, вважає, що повернення до ранніх взірців було характерною особливістю саме кам'яної пластики IX—XI ст.¹⁸ Ренесансом ранньовізантійських зразків вважає різьблений декор XI ст. Сан Марко у Венеції Г. Бухвальд¹⁹.

Виявлення плит *in situ* показує, що саме плити вівтарних огорож через оглядовість обох боків найчастіше мали двобічне різьблення. Символіка та догматика вівтаря, що склались на початку VIII ст., передбачали декорування вівтарних огорож хрестом, на що вказує Софроній Іерусалимський та патріарх Герман²⁰. Широке використання композицій з хрестом у різьбленні плит вівтарних огорож добре фіксується і за археологічними даними²¹. Тому є всі підстави вважати і фрагмент, що розглядається, частиною оформлення вівтарної огорожі Десятинної церкви (на це вказує й місце знахідки — східна частина храму).

Серед фрагментів мармурових деталей, знайдених М. К. Каргером 1939 р., аналогічний прийом моделювання мають ті, що містять випуклу стрічку дугоподібних обрисів. Вони незначні за розмірами, з дво-

¹⁵ Kautsch R. Die Römische Schmuck Kunst in Steirn, vom. 6. bizum. 10 Jahrhundert // Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, römische Abteilung, 3.—1939.— S. 66.

¹⁶ Grabar A. Sculptures Byzantines du Moyen Age (XI-e — XIV-e siècle).— Paris, 1976; Lovecchio M. La scultura Bizantina Dell' XI secolo nell Museo di San Nicolo di Bari // Melanges de L'ecole Française de Rome.— Rome, 1981.— T. 93.— P. 42—53.

¹⁷ Sheppard C. Byzantine Carved slabs // The Art Bulletin.— Ney-York, 1969.— LI/1.— P. 68.

* Аналогічну композицію має, наприклад, плита з Археологічного музею в Стамбулі, що надійшла з Арап Джамі в Галаті. Свого часу Пере Палазо помилково атрибував бік з двома хрестами, що фланкують коло, заповнене мотивом шестикінцевого хреста, V ст., а композицію, що складається з видовженого ромбу, утвореного плетеною стрічкою (вона аналогічна розглянутій вище) та заповненого розетками і рослинними елементами — X або XI ст. Карл Шеппард, який вивчав стиль візантійських різьблених мармурових плит, вважає, що плита з Арап Джамі має бути датована кінцем X — поч. XI ст.

¹⁸ Максимович І. Юстиніанські моделі у скульптурі од IX до XI века // Зборник Светозара Радочића. Београд, 1969.— С. 163—171.

¹⁹ Buchwald H. The Carved Stone. Ornament of the High Middle Ages in San Marco, Venice // Jahrbuch des Österreichischen byzantinischen Gesellschaft.— 1964.— 13.— S. 137, 167.

²⁰ Бетин Л. В. Об архитектурной композиции древнерусских высоких иконостасов // Древнерусское искусство.— М., 1970.— С. 43.

²¹ Див. літ.: Лазарев В. Н. Три фрагмента расписных эпистилиев и византийский темплон // Византийская живопись.— М., 1971.— С. 132.

бічною орнаментациєю²², а найбільш інформативний з них (рис. 1, 3), на жаль, відомий сьогодні тільки завдяки фотографії²³. Схема композиційного вирішення декорації цієї плити, запропонована В. Г. Пуцком, не викликає заперечень: ромб як провідний мотив, з яким перевеслом пов'язані 4 невеликих кола або петлі, заповнені різноманітними декоративними мотивами²⁴. Графічна ж реконструкція дозволяє вважати, що композиція цієї плити є прямим аналогом різьблення шиферної плити на хорах Софійського собору в Києві (5 плита південної частини хорів), тобто, можливо, вона (плита з Десятинної церкви) навіть могла правити за взірць для останньої. На це, зокрема, вказує різьблене плетіння всередині кута, напрям руху стрічки та відсутність перевесел, що поєднують ромб з рамкою. Цей прийом більше не зустрічається серед численної групи кнівських шиферних плит, композиції яких komponуються на основі плетіння з ромбом, пов'язаним перевеслом з рамкою облямування, та відрізняються більшою насиченістю декоративними елементами. Відзначимо також, що в цілому цей мотив широко використовується з раннього середньовіччя до XII—XIII ст. та, як найбільш типовий для різьбленого декору східнохристиянського храму, повторюється навіть у різьбленні XIX ст. (наприклад, на плитах хорів Кирилівської церкви в Києві).

На особливості різьблення цього фрагмента (що досить добре читаються ще й на фото) вказує невеликий збережений уламок розмірами 11,5×8×3,5 см²⁵ (рис. 1, 3). Він опублікований М. К. Каргером разом з першим і має ідентичне різьблення (обидві його поверхні поліровані): Випукла центральна частина пружка, який оформлений по краю вузькою кромкою з глибоким рельєфом — дає підставу датувати ці фрагменти також кінцем X ст. Аналогічну схему декору та характер моделювання мають плити, що датуються кінцем X — початком XI ст. з монастиря Осіос Лукас та Археологічного музею в Стамбулі²⁶.

У південно-західній частині руїн Десятинної церкви 1939 р. було відкрито схованку (яма № 6), заповнення якої вміщувало уламки давніх будівельних матеріалів, пізніх же матеріалів не було навіть у верхніх шарах цієї ями. Тут було виявлено понад 200 уламків мармуру. Серед них М. К. Каргер виділив 15, які, на його думку, різко відрізнялись як за обробкою поверхні, так і за характером орнаментациї. Частина їх дозволила йому реконструювати композицію, що повторює декорацію фронтона віка саркофага Ярослава Мудрого²⁷. Обміри позують, що за розмірами обидва віка були майже однакові (1,22—1,25 м.). Про те, що віко саркофага із «схованки» мало акротерії, свідчить збільшення товщини стінок від 9,5 до 16 см (з торців) та від 14 до 26 см (з боків), які перетинаються під тупим кутом (рис. 1, 5—6), та від 9 до 11 і 13—30,5 см відповідно на іншому фрагменті (рис. 2, 1). Оскільки обидва фрагменти являли собою монолітні блоки, то можна вважати, що віко було виготовлено з суцільного шматка мармуру. До саркофага дослідником були також віднесені: фрагмент з лавровим вінком (місце зберігання невідоме), фрагмент із зображенням рельєфного стебла (товщина його коливається від 6 до 9 см) і уламки центральної частини та закінчення багатопелюсткової розетки (товщина 9,5—10 см)²⁸. Отже, товщина фрагментів, напевне, варіювала. Поясненням цього є кривизна віка саркофага всередині (певно, віко було виконане на взірць Ярославової гробниці)²⁹. Різну товщину має ще

²² Місце зберігання — ДАІЗ «Софійський музей», інв. № КД/39 3627; 3951 (1480); 3651 (1507); 1517; 3652 (СМАА 8071).

²³ Каргер М. К. Археологические исследования ... — Рис. 56.

²⁴ Пуцко В. Византийский художественный импорт ... — С. 129.

²⁵ Інв. № КД/39 3652 (СМАА 8071).

²⁶ МПОВРА А. Op. cit.— Fig. 165, 166; Sheppard C. Op. cit.— Fig. 9, 10.

²⁷ Каргер М. К. Тайник под развалинами Десятинной церкви...— С. 75; Каргер М. К. К вопросу о саркофагах ... — С. 77—78.— Рис. 20.

²⁸ Інв. № СМАА 8200; КД/39 3655 (1567), 3654, 3648 А; 3648 Б.

²⁹ Висоцький С. О. Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії // Слов'яно-руські старожитності.— К., 1969.— С. 146.

група фрагментів різьблених мармурів зі «схованки», до того ж їх внутрішня поверхня гладко обтесана, як і в тих, що названі вище. Вони не опубліковані — можливо, М. К. Каргер збирався розглядати їх у III томі, який він планував присвятити вивченню інтер'єру давньоруських храмів.

Розглянемо деякі з них. Кілька фрагментів мають композиції, зібрані в прямокутні рамки, що оформлені по краях заглибленим рельєфом. Найповніше збереглося зображення, що складається з двох улам-

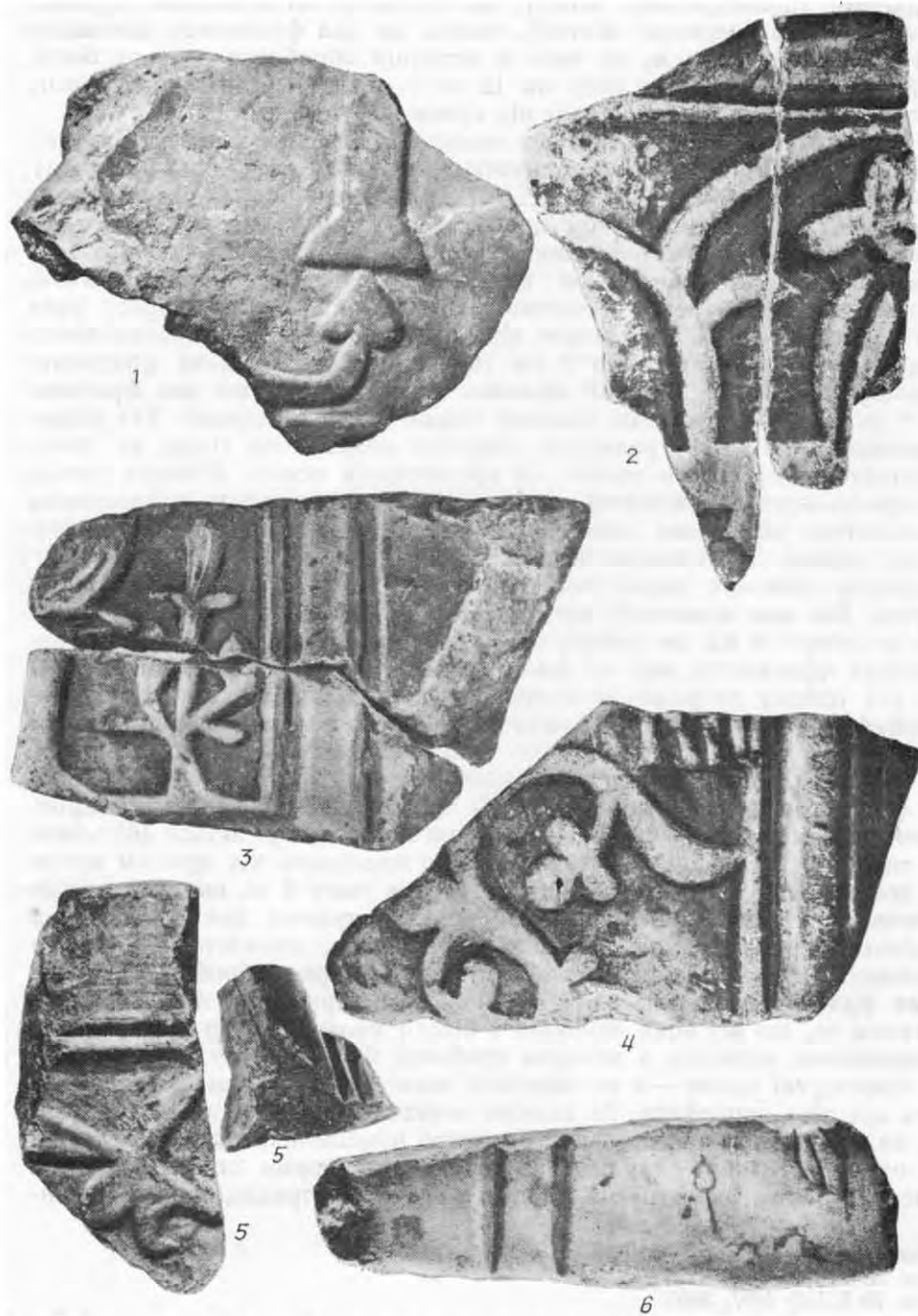

Рис. 2. Фрагменти різьбленого мармуру від віка саркофага з розкопок М. К. Каргера 1939 р.: 1 — фрагмент фронтальної частини віка саркофага. Правий бік; 2—6 — фрагмент різьбленого мармуру від віка саркофага.

ків (рис. 2, 3)³⁰, на яких рельєфно виконане (близько 0,5 см заввишки) дерево з розташованими асиметрично гілками-листочками, завершене трилисником. Стовбур його трикутно розширюється до основи, зливаючись з вузькою рамкою, яка обмежує прямокутне поле всередині. Ліворуч від дерева з рамки започатковується прямовисна широка смуга (можливо, стовбур дерева більшого розміру?), що завершується рельєфією дугоподібною лінією, від якої відходить убік невеликий листок краплеподібної форми. Вище рельєф збито. Праворуч від рамки поле без різьблення і не заглиблене (товщина 10—14 см). Таке ж рішення бачимо на фрагменті (рис. 2, 6; товщина 9—14 см)³¹, де тло також не заглиблене, а зображення подане високим (до 0,4 см) рельєфом (пошкоджено). Рамку, що виділена заглибленими борозенками (рельєф усередині збитий), мають ще два фрагменти завтовшки 9,5—13 та 12—15,5 см, до того ж останній оброблено з трьох боків, а його край з лицевого боку на 12 см у довжину має горизонтальну площину, що переходить на скіс під кутом 60°³².

Аналогічну рамку, але більш складного профілю має уламок (рис. 2, 4) з експозиції Софійського музею (розміри 33,5×17,5×7,5—11 см), який знайдено також 1939 р. Н. В. Холостенко опублікував його як «фрагмент фриза Десятинної церкви»³³. Тут частково збереглося зображення розквітаючого рослинного пагона, обмеженого з одного боку прямовисною рамкою. Поміж верхньою гілкою пагона та рамкою, щільно до неї, збереглася частина напису з двох літер, обриси яких нагадують літери К і А. Вільне від орнаменталізації поле з протилежного боку рамки знижується до 2 см (пошкоджено). Товщина фрагмента зменшується вгору. Схожий малюнок стебла мають ще два фрагменти³⁴ (один з яких сьогодні відомий тільки за фотографією). Тут репрезентоване (рис. 2, 2) рельєфно виконане зображення гілок, які починаються від спільного стебла на прямокутній основі. Ліворуч стебло не продовжується (відбите), а праворуч — завершується трилисником (аналогічно названому вище). Під ним зображено два листки видовженої форми, які починаються від цієї ж основи. Згори стебло з трилисником обмежує паралельна основі рамка, що заокруглюється на торець. Він мав незначний виступ (збитий), що проходить під прямим кутом (зберігся 6,5 см завширшки). Товщина деталі 7,5—9 см. З аналогічних фрагментів, які, на жаль, зараз відомі тільки за фотографіями (на одному зображенні пагона з чотирма пелюстками, другий — менший — поданий з торця), видно, що торець плити мав прямокутний паз (рис. 2, 5). Н. В. Холостенко також об'єднав їх у групу «фриза».

Характерною особливістю перелічених фрагментів є спосіб обробки (гладко обтесаний внутрішній бік та полірований лицевий), варіювання товщини від 7,5 до 15,5 см, до того ж спостерігається збільшення товщини до торця, який має паз, що проходить під прямим кутом до декорованої лицевої поверхні. Привертає увагу й те, що на багатьох фрагментах, окрім горизонтальної рамки, спущена прямовисна, яка поділяє поле на прямокутні панно. Враховуючи схожість обробки та товщину стінок вказаних фрагментів з характером обробки та розмірами фрагментів фронтальної частини віка саркофага зі «схованки», а також те, що всі вони виконані з білого мармуру з сіро-блакитними прожилками, схожість з декором гробниці Ярослава Мудрого — поділ на прямокутні панно — є всі підстави вважати, що й дані деталі походять від віка саркофага. За такими незначними фрагментами, звичайно, важко відновити рельєфне убранство різьблення, що вкривало його, однак загальний характер декорації та форми стає ясним — це двосхиле віко з акротеріями. Фронтон його має традиційне зображен-

³⁰ *Інв. № КД/39 3649 А; 3649 Б.*

³¹ *Інв. № КД/39 3662.*

³² *Інв. № КД/39 3697; 3655.*

³³ *Холостенко Н. В. Неизвестные памятники монументальной скульптуры древней Руси // Искусство. — № 3. — 1951. — С. 88.*

³⁴ *Інв. № КД/39 37.*

ня хризми в лавровому вінку, яке фланкується двома хрестами з трапецієподібно оформленими закінченнями гілок, в які впираються листки серцеподібної форми на вигнутих стеблах. Зображення на схилах забрані в прямокутні рамки, в яких переважають рельєфом були дані різноманітні композиції, серед котрих переважають рослинні мотиви. Ймовірно, аналогічно віку саркофага Ярослава Мудрого, в усякому разі, його північній стінці, в одному з панно був зображений «розквітлий» хрест з грецьким написом, переданий широко розповсюдженою в середні віки у візантійському світі формулою $IC-XC; NI-KA$ («Ісус Христос переможець»).

Велику схожість з цією групою мармурів мають ще чотири фрагменти завтовшки 10,5—11 см, на яких збереглося зображення ступінь-часто профільованої (заввишки до 2,5 см) широкої (понад 5 см) ре-

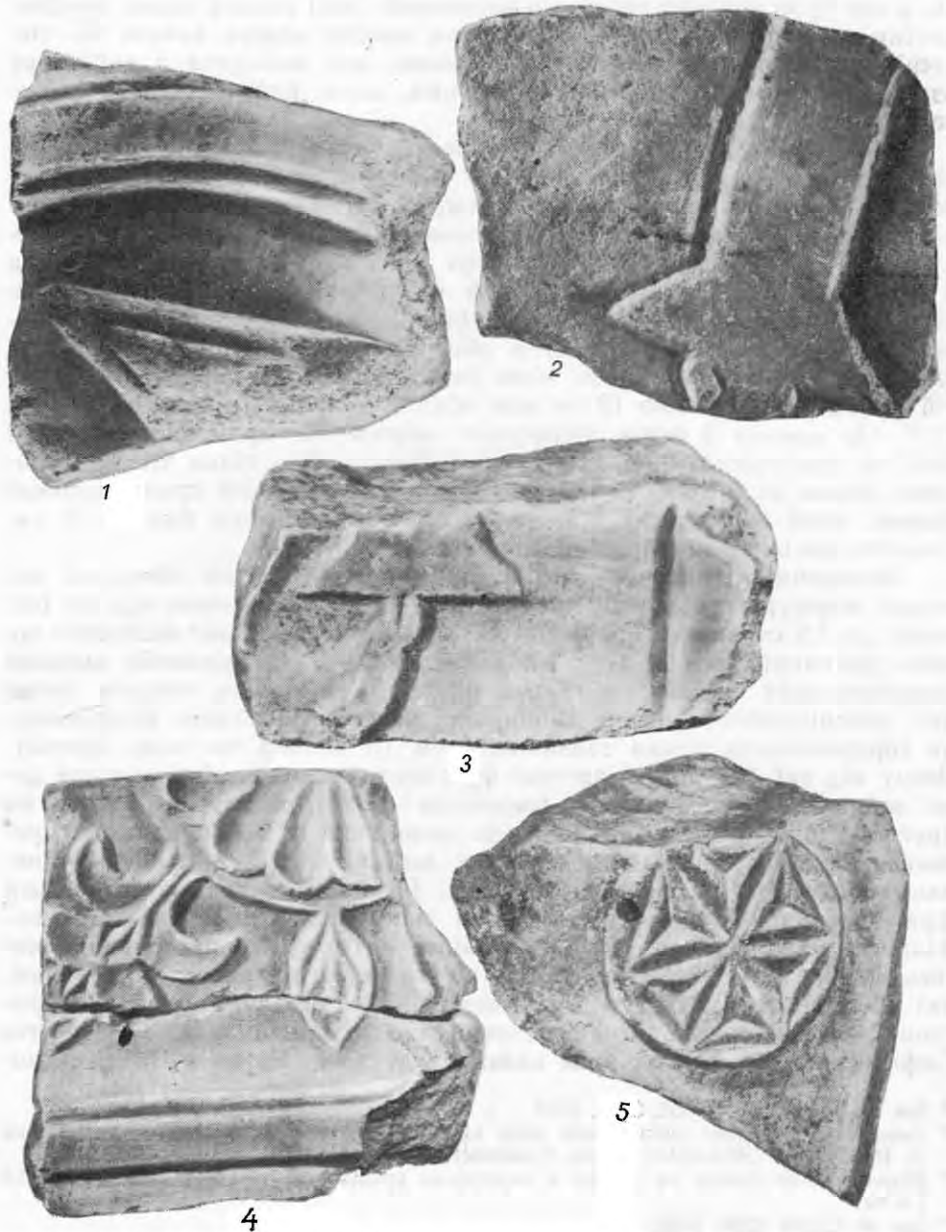

Рис. 3. Фрагменти різьбленого мармуру й вапняку з розкопок Десятинної церкви 1939 р.: 1—3 — фрагменти різьбленого мармуру; 4 — фрагмент різьбленого мармуру від віка саркофага; 5 — фрагмент різьбленої архітектурної деталі (капітелі?) з вапняку.

льєфної дуги кола великого діаметру³⁵. На одному з фрагментів (рис. 3, 1) всередині її в 5,5 см від центру зображено кут рельєфного трикутника, всередині якого вписано такий же кут, менший за розміром, але в більш високому рельєфі³⁶. Основа трикутника близько 16 см. Ймовірно, це залишки хреста з трапецієподібним розширенням на кінці. Два інших фрагменти оброблені з трьох боків (тильний бік в усіх чотирьох гладко обтесаний). На лицьовому полірованому боці на відстані 5,5 см від краю простягається паралельна йому рамка завширшки 3 см, яка виділена заглибленими борозенками. З внутрішнього боку на неї заходив (тепер збитий) рельєф дугоподібних обрисів, в другому випадку він зберігся наполовину. Торцеві боки фрагментів мають складний профіль у вигляді пружка, що заокруглений до лицьової поверхні (в першому випадку завширшки 2,5, у другому — 1 см та завширшки 5 см), решта — гладко обтесана горизонтальна площина. Виходячи з малюнку рельєфа, його композиція являла собою велике коло, в яке було вписано хрест, що виконаний (як і рельєф кола) ступінчастим рельєфом. Аналогічно виконані хрести можна бачити на північній стінці ящика саркофага Ярослава, але, виходячи з характеру оздоблення бічної грані цих фрагментів, вони, найімовірніше, не належали саркофагові.

Дещо простіший рельєф у фрагментів із зображенням гілки хреста з трапецієподібним розширенням кінців (ширина гілки 4,5 см, основи 10 см, зберігся висотою 12,5 см)³⁷, від основи якого до центру відходить невелике напівколо (частково збите), виконане в невисокому (0,2—0,3 см) грубуватому рельєфі (рис. 3, 2), товщина фрагмента 8 см. Аналогічно виконаний рельєф (зберігся фрагмент фігури з гострим кутом, ймовірно, також від гілки хреста) на фрагменті товщиною 10,5 см. Лицеві поверхні в обох випадках поліровані, зворотні гладко обтесані³⁸. Можливо, вони також належали саркофагові. Третій фрагмент товщиною 12 см має обидві поліровані поверхні (рис. 3, 3)³⁹. На одному з боків збереглося зображення прямокутної врізної лінії та трапецієподібної фігури (ймовірно, кінець гілки хреста), ширина основи якої 8 см. Від її центру відходить рельєф краплеподібної форми, який переходить у вигнуте стебло завширшки близько 2 см. Сказати щось напевне про цей фрагмент важко.

Виходячи з характеру вигину внутрішньої гладко обтесаної поверхні мармурового виробу на масивній основі завтовшки від 19 (основа) до 7,5 см (в місці зламу вгорі), віку саркофага міг належати ще один фрагмент (рис. 3, 4)⁴⁰. Він складається з двох уламків, лицьова поверхня яких полірована та має нахил, а внутрішня утворює тупий кут, потоншуючись догори. В широкій частині проходить профільована горизонтальна рамка завширшки 8 см (її рельєф частково збитий). Вгору від неї (на другій частині фрагмента) на заглибленому тлі дане зображення пелюсткової (пелюстки круглі, ввігнуті) розетки на круглomu пласкому медальйоні, що виконаний у більш низькому рельєфі. Від нього відходять передані заглибленим рельєфом, п'ятипелюстковий пагін та поодинокий лист. Разом з описаними вище, цей фрагмент є прикладом використання листяних мотивів, які до останнього часу вважалися нехарактерними для скульптурного декору київських пам'яток. Вони, щоправда, не є тотожними листяним мотивам, які дослідники розглядають як сасанідські⁴¹. Останні щедро використовуються, наприклад, у фресковому та мозаїчному орнаменті стін Софії Київської. Проте, крім названих деталей, мотив п'ятипелюстко-

³⁵ Інв. № КД/39 3668, 3658, 3672, 3703.

³⁶ Аналогічно виконане зображення двох вписаних кутів є на фрагменті з розкопок Д. В. Мілеєва (ЭРА-5/349, Держ. Ермітаж).

³⁷ Ширина гілки хреста та основи в акротеріях кришки саркофага із «схованки» 3,5 і 8 см.

³⁸ Інв. № КД/39 8200, 3756.

³⁹ Інв. № КД/39 36/42.

⁴⁰ Інв. № КД/39 3660 (ДЦ 1449, УФААМА № 29, СМАА 12/6).

⁴¹ Shepard C. Op. cit.—P. 69.

вої пальмети відомий на декількох фрагментах шиферних плит (ГЕ, кол. ЭРА-5, № 242; ДІМ УРСР, ад. 2831). Це дозволяє припустити, що такий тип декорації був також репрезентований у скульптурному рельєфі Києва. У поєднанні з прийомом випуклої стрічки плетіння це ще один доказ для датування різьбленого декору Десятинної церкви кінцем X ст. Вважати цей фрагмент частиною будь-якої іншої архітектурної деталі крім саркофагу немає підстав: нахил лицевої поверхні під кутом та кривизна внутрішньої, товщина стінок виробу близькі розглянутим вище, які належали двосхилому віку саркофага.

Таким чином, більшість розглянутих фрагментів належала саркофагові. Можливо, вони походять від «розламаного на три частини фігурного віка домовини з білого мармуру», знайденого в західній частині південного нефу 1824 р. К. Лохвицьким. На думку М. К. Каргера, у зв'язку з побудовою в XIX ст. нової церкви на південно-західному розі стародавніх руїн, уламки цього мармурового саркофага (або одного з двох, знайдених наприкінці XVIII ст. княгинею Долгоруковою) саме й потрапили до «схованки»⁴². Відомо, що Десятинна церква з перших років свого існування правила за князівську усипальню. Тітмар Мерзебурзький (помер 1018 р.) писав про існування тут двох мармурових саркофагів, що стояли «на виду посеред храму»⁴³. Про знахідку двох мармурових саркофагів Петром Могилою повідомляє київський митрополит Самуїл Милославський⁴⁴.

Про поховання в мармурових саркофагах київських князів та княгинь згадують давньоруські писемні джерела. Тому виявлення фрагментів саркофага (а, можливо, й двох), аналогічного саркофагові Ярослава Мудрого, свідчить, що розглядати їхню появу в Києві лише як результат вивезеної з Херсонеса військової здобичі князем Володимиром та вважати їх речами повторного використання немає підстав. Так, В. Г. Пуцко, наприклад, припускає, що саркофаг Ярослава Мудрого «спочатку правив за раку мощів св. Климента папи римського, які знаходились у Херсонесі»⁴⁵. Однак, беручи до уваги схожість саркофага із «схованки» Десятинної церкви з Ярославовою гробницею, більш логічно було б припустити, що, якби навіть саркофаг з мощами св. Климента і було доставлено Володимиром до Києва, то ним має бути саркофаг з Десятинної церкви (якщо це був саркофаг, а не релікварій). Про те, що в Десятинній церкві зберігались мощі св. Климента та міг бути боковий вівтар, присвячений цьому святому, свідчить Тітмар Мерзебурзький⁴⁶.

Хоча в питанні походження саркофага Ярослава Мудрого ще багато неясного, проте існування двох близьких за технікою виконання та стилем виробів дає певні підстави вважати їх витворами, виготовленими одночасно, а, враховуючи літописні згадки про поховання в мармурових саркофагах, розглядати їхню появу в Києві як статтю імпорту. На думку К. Шеппарда, імпорт таких великих та важких речей як саркофаги з Візантії до Києва припинився з другої чверті XI ст. у зв'язку з «монгольськими (ймовірно, автор має на увазі печенігів — Є. А.) наїздами». Тому час створення саркофага він відносить до кінця X — другої чверті XI ст.⁴⁷ Схожість цього саркофага з рядом малюнків аналогічних саркофагів у Менології Василя II (976—1025 рр.), що є, на думку А. Н. Грабара, імітаціями давньохристиянських моделей, дозволила йому розглядати київські саркофаги (і передусім саркофаг князя Ярослава) як витвори константинопольської скульптури першої третини XI ст.⁴⁸ XI ст. датував саркофаг (Ярослава) і В. Н. Ла-

⁴² Каргер М. К. К вопросу о саркофагах... — С. 80.

⁴³ Сборник материалов для исторической топографии Киева и окрестностей. — К., 1874. — Отд. II. — С. 1.

⁴⁴ Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. — К., 1795. — С. 80.

⁴⁵ Пуцко В. Г. Византийский художественный импорт... — С. 128.

⁴⁶ Карамзин Н. М. История Государства Российского. — Т. I. — Прим. 488.

⁴⁷ Sheppard C. Op. cit. — P. 70.

⁴⁸ Grabar A. Op. cit. — P. 88.

зарев⁴⁹. Відзначимо, що аналогічну форму має, наприклад, саркофаг першого архієпископа Сіцилії Никодима (помер до 1083 р.) в Палермо, який, на думку дослідників, зазнав сильного впливу ранньохристиянських поховальних пам'яток⁵⁰.

Перший дослідник саркофага Ярослава М. О. Макаренко датував його VI—VII ст., вважаючи, що це витвір малоазійських майстрів, який був повторно використаний для поховання київського князя⁵¹. В. Г. Пуцко також, відносячи його до речей повторного використання, переглядає цю дату, вважаючи, що найбільш вірогідним часом створення саркофага може бути IX ст. і, найімовірніше, його друга половина. Та, хоч автор відзначає, що даний саркофаг не був єдиною гробницею, яку привезли з Херсонеса, він вважає його унікальним витвором⁵². Оpubліковані матеріали дають змогу констатувати певну схожість форми, розмірів та скульптурної орнаментатії саркофага Ярослава з уламками саркофага із «схованки» Десятинної церкви, що дає підстави вважати їх витворами близькими за часом, які походять з однієї (?) майстерні. Тому серед різноманітності існуючих точок зору на час виготовлення саркофага Ярослава Мудрого, найбільш вірогідною є думка А. Н. Грабара. Проте, враховуючи той факт, що мармурові саркофаги Десятинної церкви стояли там до 1018 р., час виготовлення їх може бути віднесений до кінця X ст.—першого десятиріччя XI ст.

Відзначимо, що остання літописна згадка про поховання в мармуровому саркофазі відноситься до 1086 р., коли в церкві св. апостола Петра (Дмитрівського монастиря в Києві) було поховано Ярополка Ізяславича⁵³. В церкві св. Богородиці (раніше Десятинної?) в «раці мраморяній» 1078 р. був похований син Ярослава, Ізяслав Ярославич. Таким чином, обмежувати час надходження таких речей другою чвертю XI ст., мабуть, не можна. Припинення цієї статті імпорту, найімовірніше, могло спричинити лише посилення половецької загрози. В усякому разі після 1086 р. про поховання в мармурових саркофагах джерела не згадують⁵⁴.

Експортна торгівля Візантії обробленими мармуровими блоками (для використання в архітектурі Давньої Русі) ніколи не досліджувалась. Відомо, що зі Сходу походить більшість мармуру церков у Равенні; як імпорт із Сходу розглядаються морські знахідки різьблених плит, капітелів тощо на Сіцилії; відомим є факт існування морської торгівлі поміж узбережжям Південної Італії та Константинополем в першій половині XI ст.⁵⁵; проконеські за походженням, на думку дослідників, є численні архітектурні деталі ранньосередньовічного Херсонеса. Певно, подальше вивчення різьблених мармурів Давнього Києва дасть змогу уточнити це питання. Звичайно, обсяг та склад виробів з різьбленого мармуру, що довозились у Київ, змінюється, проте, загалом його приплив, ймовірно, зменшується вже наприкінці XI ст. Безумовно, не останню роль тут відіграє загальна політична ситуація в

⁴⁹ Лазарев В. Н. Живопись и скульптура Киевской Руси // История русского искусства.— М., 1953.— Т. 1.— С. 190.

⁵⁰ Deer J. The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily // DOS.— Cambridge, 1959.— P. 48.— Fig. 42.

⁵¹ Макаренко М. Е. Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії та археології, побуту і мистецтва.— К., 1931.— Вип. 1.— С. 52—71.

⁵² Пуцко В. Мраморный саркофаг Ярослава Мудрого // Byzantiobulgarica.— Sofia, 1968.— VIII.— С. 301, 302.

⁵³ ПВЛ.— Т. II.— С. 337.

⁵⁴ В. Г. Пуцко вважає, що в мармуровому саркофазі в Софійському соборі був похований померлий 1093 р. улюблений син Ярослава Мудрого Всеволод, проте прямих згадок про це немає. Заповіт же Ярослава: «коли отведе бог от живоття твоего, тут теж ти ляжеш, де ото я, коло гробу мойого, тому що люблю я тебе більше, ніж братів твоїх» — впевнено може свідчити тільки про місце поховання Всеволода, а не про матеріал його саркофагу (Пуцко В. Г. Візантійський художественний імпорту ... — С. 131—133).

⁵⁵ Lovescchio M. Op. cit.— P. 73, 74.

обох державах. Крім того, за археологічними даними простежується збільшення в архітектурній пластиці місцевого матеріалу — пірофілітового сланцю (овруцький шифер), використання якого, виходячи з наявності архітектурних деталей з шиферу⁵⁶, а також різьбленого саркофага (розкопки Д. В. Мілеєва 1908 р.), мало місце вже при побудові Десятинної церкви. Поряд з шифером, в оздобленні храму застосовувався також вапняк (розкопки М. К. Каргера 1938—1939 рр., рис. 3, 5). Але за назвою церкви «мраморяна» видно, що в її декорі переважав мрамур. Наявність цем'яноквого розчину на деяких фрагментах мармурових плит, знайдених Д. В. Мілеєвим⁵⁷, та «велика кількість мармурових фрагментів облицювального характеру», відзначена М. К. Каргером⁵⁸, також свідчить про використання мрамору й в облицюванні храму.

Таким чином, немає підстав вважати розглянутий матеріал трофеями, перебільшуючи роль деталей повторного використання в декорі Десятинної церкви. Це підтверджує А. І. Комеча, який цілком вірно звернув увагу на те, що виходить тільки з близькості мотивів та іконографії, які, як відомо, були широко розповсюджені по всьому візантійському світові, не можна. Саме так, як не можна «підігнати» всі мармурові деталі (наприклад, капітелі, портали, плити), які можуть бути виготовлені лише на замовлення для певного місця та лімітовані шириною прийомів та товщиною стін⁵⁹. Той факт, що літописні джерела згадують серед прибулих з Грек майстрів «каменосечці та зидатели палат кам'яних» (Ніконівський літопис під 6499/991 р.); «мудрии мастера, иже искусни бяху созидати каменных церквей и палат, с ними же и каменосечцы и прочии делатели» (Степенна книга) дозволяє вбачати в «каменосечцах» грецьких майстрів, що принесли в Київ уже сформовану художню систему скульптурного оздоблення храмів, відігравши, таким чином, на початковому етапі формування давньоруської скульптури головну роль у підготовці місцевої школи ремісників.

Широке застосування в пам'ятках XI ст. місцевого матеріалу та наявність у ньому відвертих наслідувань дає змогу вважати, що розвиток давньоруської архітектурної пластики відбувався у рамках загальновізантійського стилю.

Е. И. Архипова

ИССЛЕДОВАНИЕ РЕЗНОГО ДЕКОРА ДЕСЯТИННОЙ ЦЕРКВИ В КИЕВЕ

Статья посвящена изучению группы фрагментов резного декора первого каменного храма Древнего Киева. На основании анализа сюжетов и приемов моделирования пересматривается датировка некоторых из них, рассматривавшихся ранее как произведения повторного использования VI в. Вводится в научный оборот ряд неопубликованных материалов из раскопок М. К. Каргера 1938—1939 гг., большая часть которых, судя по всему, принадлежит мраморному саркофагу. Особенности его декора и формы во многом похожи на саркофаг Ярослава Мудрого. Это меняет сложившееся представление об уникальности последнего. Учитывая неоднократные летописные упоминания о погребении киевских князей в мраморных саркофагах, название храма «мраморяным», привлечение греческих мастеров, видимо, можно говорить об импортировании резных мраморов Десятинной церкви из Византии в период ее строительства.

⁵⁶ Каргер М. К. Археологические исследования ... — С. 79.

⁵⁷ Держ. Ермітаж, Ленінград, кол. ЭРА-5 (матеріали не опубліковані).

⁵⁸ Каргер М. К. К вопросу об убранстве шпильера ... — С. 20.

⁵⁹ Комеч А. И. Указ. соч. — С. 221.

STUDY OF THE CURVED DECOR
IN THE DESYINNAYA CHURCH OF KIEV

The paper is devoted to the study of a group of fragments of curved decor that belonged to the first stone temple of ancient Kiev. An analysis of subjects and ways of simulation gave grounds to review dating of some fragments previously considered as works of repeated use of the 6th cent. Unpublished relics from excavations made by M. K. Karger in 1938-1939 (most of them, probably, belonged to the marble sarcophagus) are put to scientific circulation. Some properties of the sarcophagus decor and shape look like those of the Yaroslav, the Wise sarcophagus, which changes the steady conception on the uniqueness of the latter. Proceeding from multiple records found in chronicles on burials of Kiev princes in marble sarcophagi, from the temple name «mramoryany» (made of marble), attraction of Greek craftsmen, it is, apparently, possible to consider curved marbles of the Desyatinnaya church imported from Byzantium in the period of its construction.

Одержано 18.07.90.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1991 р. КНИГА

Сухобоков О. В.
ДНІПРОВСЬКЕ ЛІСОСТЕПОВЕ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ VII—XIII ст.
[за матеріалами археологічних досліджень]

14 др. арк. : іл (в обкл.)

Монографія присвячена вивченню населення сучасної Лівобережної України напередодні та в часи утворення та існування Київської Русі. При цьому головна увага приділяється пам'яткам східних районів Лівобережжя, розташованих на схід від Сули, яка в XI—XII ст. визначилася як східний кордон давньоруської держави. Автор подає аналіз даних польових досліджень поселень та могильників волинцевської, роменської та давньоруської культури, що відбивають соціально-культурний та економічний розвиток сіверян — одного з найбільших племінних утворень східнослов'янського населення Східної Європи, які згодом разом з іншими слов'янами Середнього Подніпров'я утворили державу з центром у Києві: При цьому розглядаються складні питання історичного розвитку сіверян кінця VII—30-х років XIII ст. на підставі не лише суто археологічних матеріалів, але й за даними суміжних наук.

Автор приходить до висновку про єдиний напрямок культурно-історичного розвитку населення цих південно-східних околиць разом з мешканцями центральних районів Київської Русі.

Для археологів, істориків, етнографів, а також усіх, хто цікавиться «темними» століттями історії народів Східної Європи.